

УДК 93/94:14(075)

Ю. М. Ткачова
аспірант кафедри філософії
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

КОМУНІКАТИВНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Актуальність теми. Спостерігаючи за сучасними цивілізаційними процесами, розвитком наукових і технологічних досягнень, кризовими ситуаціями техногенної цивілізації, дедалі частіше приходиться усвідомлення того, що нині людство не має чіткого розуміння мети та шляхів подальшого розвитку. Цілевизначення людської діяльності зумовлене низкою технічних, бюрократичних, фінансових чинників, а не метою підтримання й поширення життя. Аналіз історії XIX–XX ст. засвідчує, що наука перетворюється на продуктивну силу, а наукова раціональність конститується відірвано від ціннісного контексту. На цьому фоні актуалізується проблема пошуку нового підходу до раціональності не лише у філософії, а й науці загалом. А.В. Назарчук визначає раціональність «основоположним моментом суспільного життя та двигуном культурно-цивілізаційних процесів» [7, с. 77]. Численні дискусії в найрізноманітніших сферах філософського знання, які так чи інакше стосуються проблематики раціональності, слугують одним із вагомих підтверджень того, що вона «виявляється фундаментальною характеристикою соціокультурної реальності та пізнання» [4, с. 265]. Поряд з аналізом самого феномена раціональності, визначення її типології, окреслення специфічно наукових рис актуальним предметом дослідження є визначення ролі та значення комунікативної раціональності в науковому пізнанні.

Стан дослідження. Постнекласична раціональність формується в умовах становлення нових концепцій, теорій, парадигм, у просторі екзистенційних, герменевтичних, лінгвістичних практик і розширює сферу свого впливу з природничих на гуманітарні науки. Пізнавальні рефлексії охоплюють не лише сучасні наукові підходи та їх методологічні вияви, а й ірраціональні, інтуїтивні складники знання. Концепція комунікативної раціональності стала предметом жвавих дискусій серед європейських філософів XX – XXI ст. Дослідження феномена комунікативної раціональності проводили Е. Гусерль, К. Ясперс, Е. Муньє, Р. Рорті, Ч. Пірс, І. Гофман та ін. Він перебуває в центрі уваги найбільш яскравих представників філософії франкфуртської школи – К.-О. Апеля та Ю. Габермаса. До вивчення окремих питань конституювання й характеристики комунікативної раціональності зверталися Ж. Деріда, І. Лакатос, В. Порус, П. Фаєрабанд, Ю. Габермас, Б. Грязнов, В. Стюпін. Ключові по-

зиції учасників розгорнутої дискусії висвітлювали й аналізували у своїх роботах Н. Автономова, І. Касавін, В. Лекторський, Л. Мікешина, І. Фарман, В. Фурс.

Мета статті – на підставі аналізу основних тверджень і підходів до вивчення комунікативної раціональності в сучасній науковій літературі виявити її відповідність постнекласичній стадії розвитку науки.

Упродовж останніх років серед представників філософського товариства тривають обговорення, які так чи інакше дотичні до теми «кризи» раціональності. Шляхів подолання цієї кризи пропонувалося декілька: лінгвістичні й семіотичні концепції, які виникали в лоні герменевтичного напрямку, концепції мовної проблематики, проекти представників Франкфуртської школи та ін. У результаті виникали концепції, так би мовити, нової раціональності, які ставили за мету виявлення таких смислових аспектів раціональності, за допомогою яких можливо було б найбільш точно відобразити стан справ у суспільстві загалом і пізнанні зокрема. У постнекласичній науці одним із варіантів раціональності, сповненої новими смислами та значеннями, спрямованої на процес спілкування між людьми та взаємозв'язок із соціокультурним, аксіологічним контекстом, стає комунікативна раціональність.

Оскільки «наукове пізнання – це інститут людей, що розмовляють, спільно діють» і «в процесі комунікації встановлюють критерії наукової значущості» [5, с. 317], Ю. Габермас називає таку раціональність комунікативною. У теорії *комунікативної дії* він висуває тезу про те, що філософія, захищаючи вимоги розуму, виконує роль не «судді», а інтерпретатора» [5, с. 305]. Через проєкт «раціональної реконструкції» комунікативної компетенції й «універсальної прагматики» вчений здійснив спробу дослідити загальнолюдські складники мовної комунікації в досягненні міжособистісного порозуміння [2, с. 14].

Визначити поняття раціональності загалом, тобто таке, яке б охоплювало всі сфери його застосування, надзвичайно важко, про що свідчить велика кількість концепцій та інтерпретацій у сучасній літературі. Наприклад, за всього розмаїття концепцій і підходів, які стосуються проблеми раціональності (а їх, починаючи лише з XIX ст., у філософській думці було чимало), А. Мінеєва виокремлює «три основні парадигми в розумінні раціональності: як розумності, відповідності нор-

мативної методології та соціокультурної системи, у якій здійснюється діяльність» [6, с. 60]. Підтримують цю думку І. Касавін і В. Порус, які вважають, що «поняття «комунікація», приєднане до поняття «раціональність», уже вказує на соціальну зумовленість процесів, у яких відбувається обмін діями та їхніми результатами» [3, с. 5]. Автори вважають, що комунікативна раціональність – це те, що «описується нормами, які визнані та прийняті на основі згоди» [3, с. 9].

В. Швирьов убачає витоки ідеї раціональності ще в античній філософії, коли вона перепліталася зі «свідомою настановою та обговоренням засадничої світоглядної проблеми «виміру людини в бутті», «проростання», «вписаності» людини в навколишній світ, перетворення цього світу людиною» [14, с. 7]. Автор зауважує, що цей смисл ідеї раціональності надалі не зникає та втілюється в еволюції філософських ідей. Проте з розвитком науки як діяльності й соціального інституту в процесі формування наукової етики виявилися «слабкі місця наукової раціональності як механізму культури». Подолання вад наукової раціональності можливе, зокрема, завдяки поєднанню принципу науково-раціонального (в ідеалі) пізнання з реалізацією гуманістичних ціннісних настанов, яке, на думку В. Швирьова, «не лише повинно бути певною зовнішньою вимогою, а й бути нормою роботи в науці <...> Сучасна наука йде до того, щоб розглядати не лише світ об'єктів, світ речей, а світ, у якому є людина та її діяльність у світі об'єктів і в спілкуванні з подібними до себе» [14, с. 16–17].

Ю. Габермас у двотомній праці «Теорія комунікативної дії», використовуючи поняття комунікації й комунікативної дії, зумів об'єднати у своїй філософії фактично всі теми, які нині хвилюють філософську спільноту: нове розуміння діяльності, спільноти, раціональності, пізнання. На його думку, суб'єкт є передусім суб'єктом комунікативної діяльності, який здатний до раціональної аргументації, він – носій раціональності й відповідальності. Продовжуючи традицію Франкфуртської школи, філософ залишається відданим ідеї раціональності, яка саме через комунікацію покликана розв'язати проблему надмірного впливу науки та техніки на різноманітні сторони людського життя, і пропонує своєрідний засіб уникнення втрати моральності як основи міжособистісного спілкування. Ю. Габермас не погоджується з тим, що розум – «іграшка в руках сліпої волі, прагматичного інтересу чи соціальних інститутів <...> інструментальний розум, відокремлений від моральних цінностей, перестає слугувати людині й навіть звернений проти неї самої» [5, с. 353]. На думку Ю. Габермаса, раціональна особистість – це особистість з адекватним, «тверезим» поглядом на світ, природні потреби якої контролюються розумом.

Переосмислюючи раціональність науки й техніки, автор критикує позитивістську концепцію раціональності за те, що вона вибудовується на такому розумінні науки, яке призводить до ірраціоналізму (і справді, у концепціях представників цього напрямку простежується постійний вибір між двома крайнощами: або універсальні стандарти наукової раціональності, або релятивізм та ірраціоналізм). Зокрема, Ю. Габермас критикує М. Вебера за те, що він за допомогою поняття «раціональність» намагається описати зворотні впливи науково-технічного прогресу на інституціональні рамки суспільства [13, с. 64]. Автор пропонує своєрідний план примирення філософії, науки й культури. Ю. Габермас вважає, що комунікативна раціональність (висловлена в «теорії комунікативної дії») має бути спрямована на гуманізацію людських стосунків. Звертаючись до герменевтики, психоаналізу, визначаючи суспільство як соціокультурний феномен, філософ обґрунтовує своє вчення, залучаючи до аналізу такі поняття, як «праця», «інтерація», «інтерсуб'єктивність», що інтерпретують суспільний розвиток.

А. Павленко вважає, що в основу філософських поглядів Ю. Габермаса лягли праці Е. Гусерля, які в 50-х рр. ХХ ст. задали основний вектор розвитку концепції «комунікативної дії». Саме завдяки Ю. Габермасу та Е. Гусерлю комунікативна програма привертає до себе значну увагу та набуває широкого розповсюдження [9, с. 12].

Ю. Габермас наголошує, що комунікативна раціональність – це раціональність, описана нормами, визнаними через згоду. Вона повинна напрацювати, розробити такі нові норми й цінності, які б визнавалися всіма людьми, та спроможна скеровувати соціальні дії в комунікативне річище: «...традиційна філософська проблематика повинна бути представлена й розглянута в новому ракурсі, а саме як «комунікативна раціональність», яка ставить собі за мету аналіз наявних норм і цінностей, а також напрацювання нових, які б визнавалися всіма людьми, були зорієнтованими на гуманні цілі та, відповідно, скеровували б соціальні дії» [11, с. 86]. Загалом схема комунікації Ю. Габермаса виглядає так: суб'єкт інтенціонально намагається зв'язати себе з іншими суб'єктами на основі соціальних правил, у свою чергу цей зв'язок інтерактивно впливає на інших. А ці правила стають комунікативною раціональністю. Іншої раціональності, крім тієї, що утримується в межах комунікації, просто не існує [3].

Запроваджуючи поняття комунікативної дії у філософію, автор намагається підкреслити важливе значення норм і правил, а також важливість їх визнання принаймні двома суб'єктами комунікації для досягнення згоди, раціонального переконання своїх доведень. Теорія комуніка-

тивної дії побудована на кшталт теорії мовних актів. Тобто йдеться про такий своєрідний комунікативний процес, основою метою якого є досягнення порозуміння між суб'єктами цього процесу. Мета теорії комунікативної дії Ю. Габермаса – обґрунтування передумови раціональності процесів досягнення розуміння, де ключового значення набуває не сам зміст, а форма досягнення цього консенсусу. Незважаючи на претензію на універсальність, теорія комунікативної дії в підсумку покликана практично використовуватися в процесі комунікації. «Комунікативна дія» спирається на такі символічні (мовні чи немовні) акти, за допомогою яких суб'єкт може розуміти й контролювати дії людей довкола себе. З одного боку, комунікативна дія спрямована на повідомлення, з іншого – на переговори: мовне повідомлення досягає своєї мети, коли воно приймається іншими членами мовного товариства» [5, с. 319].

Найбільш ефективно комунікативна дія виявляється в дискурсі, який у розумінні Ю. Габермаса тлумачиться як ідеальний вид комунікації, що здійснюється максимально відсторонено від соціальних умов, традицій тощо. Крім того, це здатність громадськості до критики, обговорення, рефлексії соціального буття, яка «застосовується для перевірки дієвості запропонованих гіпотетично виважених норм» [12, с. 167]. Саме дискурс відкриває «можливість необмеженої комунікації, дискусії, під час якої досягається консенсус. Це не просто діалог, а форма колективної рефлексії...» [5, с. 327]. «Раціональність комунікації забезпечується завдяки наслідуванню певних критеріїв, норм, правил; напрацювання цих критеріїв неможливе без їх критики, встановлення консенсусу та його руйнування, коли того вимагає продовження комунікації. <...> Цілі й цінності учасників комунікації, які вимагають чи збереження критеріїв раціональності, чи їхнього відкидання та заміни, виступають як орієнтири, які скеровують розвиток комунікації та стримують її в межах культури» [3, с. 22].

Ю. Габермас виокремлює специфічні умови комунікативної аргументації, у якій індивід обґрунтовує раціональність своїх дій. Насамперед це відбувається на *логічному* рівні через мову, повідомлення. На рівні *риторичного* процесу аргументація повинна дотримуватись умов процедурної відповідності через «ідеальну мовну ситуацію», тобто таку ситуацію, коли спроби досягнення консенсусу захищені від внутрішнього та зовнішнього примусу, а кожен має право на викладення своїх доведень і переконань. За допомогою раціональності залучаються в мовну ситуацію такі поняття, як уточнення сказаного та його смислу.

Особливе місце в теорії комунікативної раціональності Ю. Габермаса відведено мові як ін-

струменту досягнення комунікативного консенсусу. За допомогою мови досягається суспільна згода стосовно того, що є запорукою соціального порядку загалом. У свою чергу комунікативність як властивість природної мови визначається не лише через спілкування, а і як обов'язкова умова раціональності мовної комунікації. Зокрема, основна вимога до тексту полягає в тому, що матеріал повинен будуватися так, щоб не лише було достатньо зрозуміти зміст написаного, а й щоб він був відкритим для критики й дискусій. Умовою раціонального мислення є смисл тієї чи іншої мови, не лише природної, а й наукової, тобто раціональність стає проблемою «смислової інтерпретації». Далі під час комунікації відбувається вихід на третій *діалектичний* рівень, який відображається через зв'язок свідомості, мови й інформації. Мова викликає переживання та в подальшому сприяє розумінню. Постає проблема виявлення внутрішніх мотивів та інтенцій доповідача, розуміння того, що сказано й для чого сказано. Дія стає раціональною настільки, наскільки вона задовольняє вимоги вищезгаданих трьох рівнів комунікації. Якщо в ході мовної ситуації розуміння досягнуто, то така комунікація стає раціональною [3, с. 30–31].

Комунікативний розум не ставить собі за мету контролювати процес спілкування, а прагне сприяти кращому осмисленню власної позиції з урахуванням позиції співрозмовника. Саме в комунікативних діях розум і мораль можуть бути дотичними та слугують для досягнення консенсусу, порозуміння. Під час такого спілкування відбувається своєрідний «вихід» на нові проблеми, поява нових смислів, нових знань, відбувається не просто народження нового знання, нової інформації, а й становлення нових способів бачення світу, стилю мислення, що є необхідним для наукового знання та спілкування всередині наукового товариства, тим паче у сфері соціально-гуманітарної науки. В. Порус вважає, що «класичні» критерії раціональності слугують для оцінки комунікативних процедур, їхнього характеру та результатів. «Якщо дискусія раціональна, вона призводить до істинного й об'єктивного знання. Проте раціональність повинна виникнути в дискусії, а не передувати їй! Принцип плюралізму змушує припустити, що різноманітні комунікації породжують різноманітні раціональності, причому жодна з них не має наперед визначеної переваги й зобов'язана миритися з існуванням інших, відмінних від неї, раціональностей. Більше того, такий стан справ стає неодмінною умовою плідності наукового дослідження» [10, с. 23].

Отже, Ю. Габермас зумів змістити пріоритети дослідження від когнітивної до комунікативної раціональності, які задають новий вектор розуміння філософії через інтуїтивні, неявні склад-

ники знання. Крім того, підхід Ю. Габермаса, який застосовувався винятково до соціально-історичних, соціально-політичних і соціокультурних феноменів, можна поширювати на когнітивні процеси зміни природничо-наукових парадигм [8, с. 43]. Пошукова програма, запропонована мислителем у вигляді «теорії комунікативної дії», розв'язує проблему адекватного аналізу стану науки, моралі, суспільства загалом і притаманних їм кризових явищ.

Дослідження стану суспільства та науки в 70–80-х рр. ХХ ст. і пов'язаних із ним науково-технічних, інформаційних, економічних трансформацій надихнули автора на пошук нових духовних орієнтирів у розвитку суспільства й людини. Вивчаючи герменевтичні та психологічні практики, Ю. Габермас дійшов висновку, що суб'єкт наукового знання на постнекласичній стадії науки стає критичним, самоусвідомленим, творчим індивідом, раціональність якого не зведена до суто понятійно-когнітивного елемента. Дискусії, дискурс, комунікація стають полем формування нових культурних смислів, які задають вектор подальшого розвитку суспільства, науки та моралі. Значна частина наукової спільноти усвідомлює й визнає наслідки жорсткого розмежування пізнавальних і ціннісних аспектів у науковому пізнанні, що загрожують існуванню і науки, і людства загалом.

Література

1. Инишев И. Чтение и дискурс: трансформации герменевтики / И. Инишев. – Вильнюс : ЕГУ, 2007. – 168 с.
2. Колесников А. Мировая философия в эпоху глобализации : сборник статей / А. Колесников. – Нью-Йорк : Northern Cross, 2009. – 434 с.
3. Коммуникативная рациональность: эпистемологический подход / И. Касавин, В. Порус. – М. : ИФРАН, 2009. – 215 с.
4. Лекторский В. Рациональность на перепутье : в 2 кн. / В. Лекторский. – СПб. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999–. – Кн. 1. – 1999. – 368 с.
5. Марков Б. Мораль и разум / Б. Марков // Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – С. 287–377.
6. Минеева А. Коммуникативная модель «Я – Другой» и поиск новой рациональности / А. Минеева // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы : материалы 14-й международной конференции молодых ученых (г. Санкт-Петербург, 26–30 декабря 2005 г.) / ответственный за вып. А. Цыб. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – С. 60–63.
7. Назарчук А. Теория коммуникации в современной философии / А. Назарчук. – М. : Прогресс-Традиция, 2009. – 320 с.
8. Нугаев Р. Смена парадигм: модель коммуникативной рациональности / Р. Нугаев // Философия науки / Ин-т философии РАН ; отв. ред. : И. Касавин, В. Порус. – М. : ИФРАН, 2001. – Вып. 7. – С. 43–56.
9. Павленко А. Пределы intersубъективности (критика коммуникативной способности обоснования знания) / А. Павленко – СПб. : Алетей, 2012. – 280 с.

10. Порус В. Философия науки: изменение контуров / В. Порус // Язык, сознание, социум. Проблемы социальной эпистемологии / отв. ред. И. Касавин ; Ин-т философии РАН. – М. : ИФРАН, 2007. – С. 14–33.

11. Фарман И. Социально-культурные проекты Ю. Хабермаса / И. Фарман. – М. : ИФРАН, 1999. – 244 с.

12. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 378 с.

13. Хабермас Ю. Техника и наука как идеология / Ю. Хабермас ; пер. М. Хорькова. – М. : Праксис, 2007. – 208 с.

14. Швырев В. Рациональность как философская проблема / В. Швырев // Рациональность как предмет философского исследования / отв. ред. : Б. Пружинин, В. Швырев. – М. : ИФРАН, 1995. – 225 с.

Анотація

Ткачова Ю. М. Комунікативна раціональність у сучасному науковому дискурсі. – Стаття.

Статтю присвячено питанню становлення комунікативної раціональності. Висвітлено філософські погляди Ю. Габермаса та його ідею стосовно того, що, звертаючись до поняття комунікації, можна розв'язати проблему тотального впливу науково-технічного прогресу на людину та відновити статус моральності в науці. Придільено особливу увагу поняттям «мова» й «дискурс», через які уможливується ідеальний вид комунікації – досягнення консенсусу, суспільної згоди та порозуміння, поява нових смислів, духовних орієнтирів, нового світобачення. Запропонована Ю. Габермасом концепція комунікативної раціональності спрямована на розв'язання проблем адекватного розуміння сучасного стану науки, культури, суспільства. Аналізуючи тенденції розвитку сучасного соціуму та наукової думки, обґрунтовується необхідність подолання тотальної демаркації моральних і наукових складових сучасного знання.

Ключові слова: комунікативна раціональність, комунікативна дія, комунікація, дискурс, Ю. Габермас, постнекласична наука.

Аннотация

Ткачева Ю. М. Коммуникативная рациональность в современном научном дискурсе. – Статья.

Статья посвящена вопросу становления коммуникативной рациональности. Освещены философские взгляды Ю. Хабермаса и его идея о том, что, обращаясь к понятию коммуникации, можно решить проблему тотального влияния научно-технического прогресса на человека и восстановить статус нравственности в науке. Уделено особое внимание понятиям «язык» и «дискурс», через которые становится возможным идеальный вид коммуникации – достижение консенсуса, общественного согласия и взаимопонимания, появление новых смыслов, духовных ориентиров, нового мировоззрения. Предложенная Ю. Хабермасом концепция коммуникативной рациональности направлена на решение проблем адекватного понимания современного состояния науки, культуры, общества. Анализируя тенденции развития современного социума и научной мысли, обосновывается необходимость преодоления тотальной демаркации моральных и научных составляющих современного знания.

Ключевые слова: коммуникативная рациональность, коммуникативное действие, коммуникация, Ю. Хабермас, постнеклассическая наука.

Summary

Ткачова У. М. Communicative rationality in modern scientific discourse. – Article.

The article is devoted to the process of formation of communicative rationality. The author reveals the philosophical views of J. Habermas and his idea that referring to the concept of communication it is possible to solve the problem of the total impact of science and technology on a man and restore the status of morality in science. Particular attention is paid to the concepts of “we” and “discourse”, through which perfect communication

becomes possible in terms of consensus, social cohesion and understanding, the birth of new meanings, spiritual guidance, a new world view. The concept of communicative rationality, proposed by J. Habermas, seeks to solve the problem of adequate understanding of the current state of science, culture and society. Analyzing the trends of modern society and scientific thought, the article argues the necessity of overcoming the demarcation of total moral and scientific components of scientific knowledge.

Keywords: communicative rationality, communicative action, communication, J. Habermas, post-non-classical science.